

De fynske landsbyers historie

Af Erik Ulsig

Den 4. december 1987 forsvarede Erland Porsmose sin disputats for den filosofiske doktorgrad ved Odense Universitet. Artiklen gengiver i let modificeret form 1. officielle opponents opposition.

Nærværende disputatshandling er usædvanlig for faget historie ved, at de antagne afhandlinger er tre. Hovedafhandlingen er *De fynske landsbyers Historie – i dyrkningsfællesskabets tid* (1987). Den suppleres med *Bebyggelsehistorisk teori og Syntese* (1987), som især indeholder den nødvendige forskningsoversigt, dog næsten udelukkende gældende forskningen efter 1977. Men hertil kommer *Bønder, bryder og Tjenere* fra 1983.

Et endnu mere usædvanligt træk er det, at hovedafhandlingen er en syntese, beregnet for en bredere offentlighed, over landsbyens historie, dvs. bebyggelsehistorien, over 800 år. Dette betyder, at det materiale og de analyser, som afhandlingen bygger på, kun i begrænset omfang findes i den. Dokumentation for forfatterens påstande skal først og fremmest søges i hans licentiatafhandling fra 1981, *Den regulerede Landsby*, dertil – for det 18. århundrede – i Landsbyregistrering i Fyns Amt (1981-83). Det sidste er ikke en bog, men en registrering, en rapport til brug ved kommunernes planlægning.

Et ejendommeligt træk ved *De fynske landsbyers Historie* er det, at denne store syntese henter sit materiale fra et så begrænset område som Fyn, især hvis vi husker, at Skåne indtil 1658 også var en del af Danmark. Imidlertid skal det med det samme siges, at bogen er en særdeles velskrevet syntesefremstilling. Og ifølge bekendtgørelsen om erhvervelse af doktorgraden (§ 7.2) kan en licentiatafhandling »benyttes som grundlag for udarbejdelsen af en doktorafhandling«. Sammenlagt udgør Porsmoses arbejder en stor og selvstændig forskningsindsats, som berettiger en doktorgrad.

2

Jeg skal i min opposition begrænse mig til de to nye afhandlinger, dog således at jeg nødvendigvis undertiden må komme ind på *Den regulerede Landsby* (DRL). I forhold til dette værk er undersøgelsen i øvrigt udvidet til at dække hele Fyns amt.

Jeg skal begrænse mig til den egentlige bebyggelsehistorie, den fysisk-geografiske, og ikke interessere mig for kapitel 7 om de grundlæggende driftsøkonomiske forhold 1500-1800, betitlet »Gårdbrugervilkår«. I *Bebyggelsehistorisk teori og Syntese* (s. 5) præciseres det da også, at emnet er en beskrivelse og forklaring af udviklingen i samfundets fysiske struktur.

Jeg skal begynde med at referere hovedpunkterne i *De fynske landsbyers Historie* frem til det 18. århundrede. Porsmoses opfattelse af bebyggelsehistoriens hovedtræk er uændret fra *DRL* 1981 til *De fynske landsbyers Historie* 1987. Ved overgangen fra vikingetid til middelalder stabiliseredes bebyggelsen. Jernalderens vandrende landsby afløstes af den stedfaste middelalderby. Dette var resultatet af Grøngaard Jeppesens og Porsmoses sensationelle arkæologiske undersøgelser i 13 fynske landsbyer. Arkæologisk set, dvs. ved hjælp af keramikken, er det meget vanskeligt at give en præcis datering. Men med henvisning til sognedannelsen og de mange torper, udflytterbyer, mener Porsmose nu som før, at stabiliseringen af de gamle byer må være sket før 1100.

Som baggrund for det skete ses indførelsen af vangesystemet (med muldfjælsploven) og dermed etableringen af et stærkere landsbyfællesskab, dvs. i princippet det system, som fungerede til landsbrugsreformerne o. 1788. Toftesystemet og vangebruget vanskeliggjorde flytning af bebyggelsen, hedder det s. 59.

Næste hovedkapitel gælder torptiden. Præses skelner mellem torpnavne og »torper«, idet han bruger ordet torp som betegnelse for udflytterbyerne i det 12.-13. årh., uanset om de kaldes torp, bølle eller andet. Det fremhæves, at torpdannelsen nok så meget skal ses som en udstykningsbevægelse som en nykolonisation, hvilket især fremgår ved at betragte ejerlavsgrensene. I en afhandling fra 1978 undersøgte præses de forskellige stednavnetypers jordbonitet. Såvel »torperne« som den gruppe byer, der rubriceres som rydningsbyer, havde i 1680'er-matriklen snarest bedre jord end de ældre landsbyer. Hermed var teorien om en ekspansion ud på marginaljorderne aflivet. Torptiden fordoblede landsbytallet på Fyn (s. 66).

Senmiddelalderen, 1300-1500, af Porsmose betitlet »Ødegårdskrisen«, betød på Fyn som andetsteds omstrukturering af brugssystemet i landsbyerne; men i øvrigt er kildematerialet hertil for Fyn praktisk talt ikke eksisterende. Derimod kan det konstateres, at adskillige bebyggelser blev nedlagt, specielt byer med torpnavn, en fjerdedel af disse if. Porsmose – hvordan han så er nået til dette tal (s. 83). Jf. nedenfor.

I forlængelse af synet på torpgrundlæggelserne som en udstykning/ud-

flytning, en decentralisering af bebyggelsen, opfattes torpnedlæggelserne som en bebyggelsescentralisering, en indflytning, en stabilisering efter den voldsomme bebyggelsesekspansion. Bevægelsen begyndte før den senmiddelalderlige ødelægning og er principielt uafhængig af denne, omend måske nok fremmet af ødegårdskrisen.

For ødegårde og ødebyer var der. Det fynske kildemateriale er ringe. Men en passant nævnes det i afhandlingen, at måske hver 5. gård på Fyn lå øde i slutningen af det 14. årh. (s. 41). Hvis dette er rigtigt, er det jo strengt taget rystende. Men præses har ret i, at de længere varende virkninger var små. De øde gårde blev dyrket af nabogårdene. Og af 7 ødebyer i sletteherrederne o. 1500 blev de 6 dyrket af bønderne i nabobyerne, mens kun den sidste var udlagt til græsning.

I forbifarten konstateres det alligevel, at hver 10. landsby på Fyn synes nedlagt af andre årsager end indflytning (s. 88).

Men det 15. årh. er i høj grad præget af andre træk, som peger fremefter. Både i skovbygden og i kystbygden foregik der en kolonisation. Samtidig er det klart, at skovressourcerne og de øvrige husdyrressourcer var ved at blive knappe. Herremændene søgte at forbeholde sig disse rettigheder, og herregårdene koncentreredes i stigende grad i de skovrige områder.

Det 16.-18. århundrede er delt i to hovedkapitler. Det andet – om gårdbrugervilkår, det vil først og fremmest sige fæstesystemet og bondebrugets økonomi – skal jeg som nævnt lade ligge og nøjes med at referere det første, »Gods og landsby«, som indeholder bebyggelsehistorien. Emnet er jo landsbyernes historie, men i hele den her behandlede periode styrede godssystemet deres udvikling eller mangel på samme. Godserne blev større og bedre arronderede, og hovedgårdsmarkerne og hoveriet voksede. Ugedagstjenerne (det vil næsten altid sige de bønder, som boede i hovedgårdens sogn) var skattefri. Denne kronens politik betød, at den reelt betalte hoveriet, og blev samtidig en mægtig spore til godsernes arrondering. Efter 1660 bortfaldt skattefriheden, men hovedgårdene bevarede dog deres egen frihed under forudsætning af, at de var komplette, dvs. besad 200 tdr. bondehartkorn inden for en radius af 2 mil. Dermed var der stadig en kraftig tilskyndelse til arrondering af bondegodset.

Stordriften/godssystemet satte rammerne for landsbyernes udvikling.

Hovedtrækkene er gårdtallets stabilitet, hustallets vækst og gårdenes egalisering. Når bortses fra det, trods alt mindre antal bøndergårde, som lagdes under hovedgårdsdrift, og bortset fra bebyggelsesekspansion i kyst- og skovegne, var gårdtallet stabilt by for by. Befolkningsvæksten førte kun til en vækst i antallet af huse. Anderledes så det ud i store dele af

Jylland og på de små øer omkring Fyn, hvor der ingen hovedgårde var. Præses forklarer det stabile gårdtal dels med kronens skattepolitik og godsejernes landgildekrav, som favoriserede de større bondebrug og dermed modvirkede gårddelelser, dels og især med godsejernes ønske om at opretholde fæstegårde, som var i stand til at svare deres afgifter og erlægge det stigende hoveri, dvs. i stand til at holde tilstrækkeligt med heste, redskaber og karle.

Men sørgede godsejerne for at opretholde store bondebrug, begrænsede de unægtelig samtidig på anden vis disses muligheder. I vidt omfang satte hovedgårdene sig på eng, overdrev og skov, på alt, som gav mulighed for stort husdyrhold (og dermed også for rigelig gødning til agrene), for brændsel og for træ til gærdsel og tømmer. Porsmoses kort s. 157 demonstrerer et nærmest parodisk resultat af en hovedgårds beslaglæggelse af, hvad han kalder de alternative ressourcer. Målt i forhold til agerjorden havde hovedgårdene ifølge 1680er-matriklen 10 gange så stor andel i disse, som landsbyerne havde (s. 160). Anderledes udtrykt, udgjorde de 22½ % af hovedgårdenes totale hartkorn, men blot 3 % af bøndergårdenes (jf. *DRL*, s. 142).

Endog hustallets vækst – og dermed befolkningsvæksten – styredes i et vist omfang af godserne. Afhandlingen påpeger, at der var dobbelt så mange huse på adelens indensogns gods som på dens øvrige gods.

Som et sidste forhold behandles egaliseringerne af landsbyernes gårde. I by efter by søgte godsejerne, mere eller mindre elegant, at gøre gårdene lige store i ressourcer og ydelser. Mens på reformationstiden måske blot 25 byer var egaliserede, gjaldt dette før 1682 for 180 og før udskiftningsreformen i slutningen af det 18. århundrede for 343 (= 56 %).

3

Det er en syntese, præses har skrevet. Det, det især drejer sig om, er forklaringer. Porsmose betragter hele den behandlede periode som tilhørende hvad han kalder samme bebyggelsesøkonomiske fase, »middelalderlandsbyens«, 1000-1800. Der var tale om udstrakt geografisk kontinuitet. Ejerlavene var i vid udstrækning afgrænsede fra begyndelsen, og landsbyerne lå fra det 11. årh. hvor de lå (men torper kunne altså udskilles). En landsby var i hele perioden et antal gårde i et dyrkningsfællesskab. Der var tale om en grundlæggende stabilitet i driftsmåden. Samfundsøkonomisk var hele dyrkningsfællesskabets tid relativt ensartet, produktionsniveauet tillod at ernære 10-20 % af befolkningen, som ikke var

bønder, ved afgifter eller handel (*Bebyggelseshistorisk teori og Syntese*, s. 14-16).

Faseopdelingen minder om den marxistiske, der betegner fasen som feudalismen, hvor et såkaldt merprodukt overføres fra bønder til godsejere ved ikke-økonomisk tvang.

Præses tager (ibid., s. 9) afstand fra en »økologisk-evolutionistisk« forklaring på bebyggelsesudviklingen som værende et resultat af en stadigt stigende (undertiden faldende) befolknings tilpasning til landskabet, og af en stedse bedre teknologi. Det betyder ikke, at han mener, at disse faktorer er ligegyldige. Men for middelalderen lægges der større vægt på ændringer i driftssystemet til forklaring af torpernes vækst og tilbagegang end på befolkningsudviklingen. Og for nyere tid er hovediagttagelsen blevet, at godserne styrede gårdtallet aldeles uden hensyntagen til befolkningstallets vækst. I *DRL* nærmest undrede Porsmose sig over det stabile gårdtal 1500-1800 versus det stærkt stigende hustal, men forklarede det dog tøvende ligesom nu. Referatet af *DRL* i *Bebyggelseshistorisk teori og Syntese* (s. 35) er blevet en præcisering, som præses næppe kunne have lavet i 1981. Herved skjuler han i virkeligheden, hvad han har opnået ved sin ny fremstilling. Jeg mener ikke, at der overhovedet kan sættes spørgsmålstegn ved denne tese: inden for de af naturen og driftsmåden bestemte rammer styrede godssystemet landsbyerne.

Går man derimod ned i detailforklaringerne, mener jeg nok, at man, som så ofte når det gælder forklaringer/hævdelse af årsagssammenhænge, møder påstande, som bør nuanceres. Som før nævnt påpeges det s. 146, at kronens skattepolitik (før matriklerne) og bøndernes afgifter til godsejerne favoriserede de større gårde. Dette er rigtigt, men næppe udtryk for et bevidst forsøg på at genere småbrugene. Når disses godsejerafgifter var relativt højest, er forklaringen det danske afgiftssystem, sammensat af landgilde (proportional med brugets størrelse) og husbondafgifter/herlighedsafgifter, som i vid udstrækning (i konsekvens af deres oprindelse) mere var lignet på brugeren end på bruget og derfor ikke varierede ordentligt med brugets størrelse.

Den gode forklaring, at hoverikravene begunstigede opretholdelsen af de store brug, som kunne honorere kravene, er ligeledes rigtig. Men jeg skal pege på, at Porsmose i *DRL* påviste, at ugedagsbøndernes gårde var mindre end adelens andre fæstegårde – fordi hovedgårdene havde hugget jord fra disse indensogns fæstebønder (9% mindre, s. 116).

Lad os gå tilbage til middelalderen, til landsbyanlæggelserne og deres forhistorie i jernalderen. Det er, som det var at forvente, en smuk fremstilling. Det er klart, at forklaringerne må være diskutabile, de turde for indøvende hverken kunne verificeres eller falsificeres. Men det er jo

rigtigt, at den middelalderlige landsby blev etableret i eller omkring det 11. årh. Denne landsbys mere præcise lighed med senere tiders landsby er dog nok lidt tvivlsom. Fællesskabet må formodes at have været mindre udbygget. Der var nok større muligheder for indhegning af agre til den enkelte gård, og der var jo, hvad præses netop gør meget ud af, store muligheder for at spalte torper ud af byens mark. Jeg skal vende tilbage hertil senere.

Siden *DRL*, hvori der anførtes 14 gammelbyer eller gammeltofter, er Porsmose nået op på 73 og er nu ikke i tvivl om, at disse marknavne først og fremmest er at henhøre til forgængerne for de nuværende landsbyer, og det vil sige især til vikingetiden. Det bliver spændende at se, hvilke videre udgravningsresultater der her kan nås. Argumentet (s. 42), at 22 af gammeltofterne ligger i tilknytning til kirkebyer, viser imidlertid statistisk set ingenting, eftersom kirkebyerne udgør samme procent af Fyns totale landsbytal (174 af 551)!

Lad mig fremhæve et par andre detaljer. Jeg finder diskussionen af stednavne og jernalderfund (kortene s. 28 og 30) god, den giver et rimeligt bud på jernalderens bebyggelseshistorie, som suppleres på det smukkeste af kortet s. 47 over ældre jernalders »ejerlav« i Bjerge hd. sammenlignet med senere tiders. Skade, at kortet er blevet så småt. I samme sammenhæng er præses' forslag om stednavneskift på en del af Sydøstfyn (s. 31) et bud på at forklare forskellen i dette område mellem arkæologiske fund og stednavne, som er værd at overveje.

Et irritationsmoment, når man studerer afhandlingen, er nogle af de talangivelser, som er overtaget fra *DRL* eller er fremkommet ved en bearbejdning af den fynske landsbyregistrering. Tallene er væsentlige – f.eks. tallene for, hvor mange byer der var egaliseret hvornår – men det er ofte svært at se, hvordan de er fremkommet. Som egaliseringsstallene står, er de ganske vist klare, men for dokumentation henvises der til *DRL*. Her lykkes det at finde tallene op til 1684 (matriklens modelbog) sammenfattet på s. 359. De er fremkommet ved, at Porsmose har fulgt de enkelte byer fra reformationstid til 1684, og resultatet er givetvis rigtigt. For de to herreder Båg og Bjerge får jeg de samme egaliserede byer som Porsmose har¹. Men herefter skal man være klar over, at de to kort, som findes i *DRL*, intet har med virkelighedens egaliseringer at gøre². De er tegnet

1. Jeg har benyttet selve matriklen af 1688 (i Finn Stendal Pedersens microfiche), de mindre afvigelser i hartkornsvurderingen mellem 1684 og 1688 får ingen betydning for resultatet.
2. *DRL* s. 149 for 1684 og s. 345 for 1664. Det sidste er dog ved en fejl blevet erstattet med et andet kort.

efter computerberegninger over, hvilke byer man ville kunne betegne som egaliserede under den simple forudsætning, at 75% af gårdene i en by ikke afveg mere end 3 td. htk. i størrelse fra hinanden!

Da matriklen i 1680'erne blev udarbejdet, viste det sig naturligvis, at gårde i byer, som ifølge landgildeafgifterne skulle være aldeles egaliserede, ikke blev helt lige store i hartkorn. Ingen kan imidlertid være i tvivl om, at når 11 af Nældemoses gårde i 1688 varierede mellem 3,8 og 4,2 td. htk., mens byens sidste gård var på 4,5 td. htk., så var byen egaliseret. Omvendt er det klart, at når Torup i Sandager s. i 1688 bestod af 5 gårde på henholdsvis 2,5, 3,7, 5,0, 5,5 og 6,3 td. htk., så var byen ikke egaliseret. Som sådan figurerer den på kortet *DRL*, s. 149, men indgår heldigvis ikke i egaliseringsstallene s. 359. I de konkrete tilfælde er det som regel nemt at afgøre, om en by var egaliseret, og det er urimeligt at operere med en tolerance på 3 td. htk.

Mest besvær volder de uigennemskuelige tal i afhandlingen. På s. 83 får vi at vide, at der i senmiddelalderen nedlagdes 79 byer eller (?) bebyggelser med navneendelsen -torp. »Med andre ord nedlagdes hver fjerde -torp bebyggelse«. Den eneste oplysning i bogen, dette tal kan relateres til, er en notits s. 63 om, at hver tredje landsby på Fyn havde torpnavn, en oplysning, som dog er forkert (bøllenavnene må være blevet medregnet, jf. *DRL*, s. 174). Heldigvis henvises der på s. 83 til *DRL*, s. 388, og her ses det, at det totale torpnavnetal skal komponeres af landsbyer 1682, enkeltgårde 1682 og de 79 nedlagte bebyggelser, og at disse sidste udgjorde 26% af totaltallet. Læseren udregner herefter totaltallet, subtraherer landsbytallet 1682, som han finder *DRL*, s. 174, og tallet for de nedlagte byer, og står så tilbage med tallet på enkeltgårdene.

Jeg skal korrigere nogle unøjagtigheder i de middelalderlige afsnit.

Det middelalderlige Røjerup ligger ikke nogle hundrede meter fra vikingebopladsen, men 1 km (s. 44). Det nævnte fortræffelige kort s. 47 stemmer ikke overens med kortene s. 49, hvor der er to jernalderbopladser mere (syd for Rågelund og sydøst for Holev). Borup Riis' lange smalle strimmelagre (s. 54f) skal ifølge Steensberg 1983 dateres allerede til vikingetiden. S. 58 kædes toften i ledingsskibet sammen med gårdtoften, det hævdes, at der simpelt hen er tale om det samme ord. Ifølge en almindelig etymologisk ordbog (Niels Åge Nielsen) har de to ord intet med hinanden at skaffe (henholdsvis thoftæ og toft). Henne i afsnittet om ødebyerne (s. 82f) er det sjusket, at kortet (jf. note 15 s. 86) er rettet i forhold til *DRL*, men antallet af nedlagte bebyggelser nederst s. 83 ikke. Teksten bør lyde: »77 af de 100 nedlagte bebyggelser havde navneendelsen -torp«. S. 89 opfattes husmanden i Lollands Vilkår 1446 fejlagtigt som en gårdsæde,

men han boede til huse hos andre, var inderste (jf. hertil s. 113). Hvorfor er der s. 90 1. 15 ikke anvendt den moderne stavemåde Klakring? Og s. 95 2. afsnit »beset« skal vel være besat? Endelig s. 98: Eggert Frille erhvervede 120 gårde på Fyn og Langeland. Nej, kun 100, et tal, præses kunne have fundet i min disputats.

4

Jeg skal nu gå over til et større emne, et hovedpunkt i afhandlingens middelalderdel, torperne. Som indledningsvis refereret opfatter præses torpnedlæggelserne principielt som en udflytningsproces og ikke som et resultat af en kolonisation af jomfrueligt land. Tesen er en reaktion på årtiers fokusering på befolkningsudviklingen som primus motor i agrarsamfundets historie. Men det bør nævnes, at opfattelsen af torperne som et resultat af byspaltning eller udflytning er fuldt udformet hos Ole Widding i hans disputats *Markfællesskab og Landskifte* fra 1948 (se *ibid.*, s. 151). Porsmose bygger på: 1) Nogle bestemmelser i landskabslovene om forholdet mellem adelby og torp. 2) En betragtning af udskiftningskortenes ejerlav, deres beliggenhed, størrelse, former og grænser.

Det er klart, at tesen er rigtig. På spændende vis bruger Porsmose udskiftningskortene. Startpunktet tages i kortet s. 67 fra Vends hd. over Skrillinge og Svendstrup, hvor enhver kan se både på form, størrelse og grænselinier, at Svends torp er udflyttet og udskiftet fra moderbyen Skrillinge. Kortet s. 69 viser en stjerneudskiftning fra Flødstrup; Viggo Hansen (og Porsmose i *DRL*) har et lignende kort over Skamby og dens ring af torper. Det morsomste eksempel på en sådan stjerneudskiftning er dog Kristian Halds i *Vore Stednavne*, som viser Mejlby sogn nord for Århus med Mejlby og dens 4 torper plus en forsvunden torp, som moderbyen atter har overtaget. Hald påpeger, at moderbyen først kan have fået sit navn »midterbyen« efter torpernes dannelse.

Under den store fynske landsbyregistrering 1981-83 bestemte Porsmose og hans medarbejdere, først og fremmest ud fra ejerlavsformerne på udskiftningskortene, 202 af Fyns amts nuværende 614 landsbyer som udflytterbyer, torper, 347 som adelbyer og 65 som rydningsbyer. Det er ærgerligt, at afhandlingen ikke bringer et kort over dette spændende projekt, men nøjes med at gengive kortene fra *Danmarks Stednavne* over navnetyperne! Jeg ved ikke, om det hænger sammen med det meget dristige i det storstilede forsøg. Som præses gør opmærksom på, er der naturligvis mange tvivlstilfælde, og der findes da også forskere, som tidligere har taget

afstand fra metoden. Jeg havde imidlertid gerne set buddet på, hvilke byer der var udflytterbyer.

Det næste problem gælder en forklaring på topudflytningen, når man ikke længere vil lægge hovedvægten på voksende befolkning og kolonisation. Forklaringen på decentraliseringen af bebyggelsen, udflytningen, udskiftningen (alle 3 ord bruges i indledningen, s. 62) tager udgangspunkt i, at etableringen af den stationære landsby antages at hænge sammen med en ændring i driftsmåden, en udvidelse og intensivering af agerbruget ved indførelsen af vangebruget og muldfjælspløven (s. 59). Hermed skabtes »et behov for at decentralisere bebyggelsen, således at transportomkostningerne blev så små som mulige« (s. 62). Imidlertid var landsbyfællesskabets fordele indlysende, hvorfor »den dominerende løsning blev at udflytte gårdgruppe- eller om man vil bydelsvis, skønt også udflytning af enkeltgårde kunne forekomme« (s. 62). »Torperne opstod, hvor ejerlavet var underopdelt af mindre fremtrædende naturlige skel, eller hvor afstandene var så store, at en decentralisering var ønskelig« (s. 66). »Torptiden er således fremfor alt landsbyanlæggelsernes fase« (s. 70). »Torpudeflytningen betød en fordobling af landsbytallet på Fyn« (s. 66). Torperne blev som adelbyerne placeret centralt i deres agerområde, om muligt samtidig nær eng. Med hensyn til ressourcer var de i 1682 nærmest bedre aflagt end adelbyerne. »Torperne fremviser således en optimal placering målt med vangebrugets kriterier og egentlig ikke særlig overraskende, eftersom torperne jo selv var skabt som led i tilpasningen til de nye driftsformer« (s. 75).

Præsens fremhæver i afhandlingens engelske resumé de samme forhold, som jeg her har trukket frem, men den ikke helt gennemtænkte terminologi³ får til resultat, at torpudeflytningen betegnes som »en enclosure movement«, altså indhegning, dvs. udskiftning af landsbyfællesskabet. I betragtning af, at det engelske udtryk i europæisk forskning signalerer i landsbyfællesskabets og vangesystemets undergang, er dette jo højst uheldigt. Forvirringen mellem forfatter og oversætter når sit højdepunkt, da ordet vangebruget til slut oversættes med »the enclosed field« i stedet for open field (s. 277 1.16).

Det er imidlertid en smukt sammenhængende forklaring, som her er givet. Og afhandlingen lever dermed op til forfatterens ønske om at skrive

3. Som nævnt bruges s. 62 (og s. 64) ordene udflytning og udskiftning nærmest som synonymmer. S. 66, 68 og 70 introduceres ordet udparcellering, i første omgang som et andet udtryk for udskiftning, men på s. 70 brugt om rydningsbyen Rue, som »indgik i et dyrkningsfællesskab med moderbyen«, dvs. med andre ord aldeles ikke var udskiftet.

en syntese. Men selv om det kan siges at være syntesens vilkår – den er blevet, skal vi sige lidt vel håndfast, firkantet udformet. Som fremstillingen er formet, synes præses at forestille sig, at torperne er skabt ved en rationel udflytning og udskiftning. Men virkeligheden var mere indviklet. Der blev i torptiden foretaget en mængde torpudflytninger, men om torperne også udskiftedes fra moderbyerne er mere tvivlsomt.

Det forekommer mig, at præses ikke har tænkt dette problem igennem. Forholdet er jo det, at mange torper endnu i 1680'erne var integreret med deres moderby (Frandsen i *Vang og Tægt*, 1983), havde internt markfællesskab med moderbyen (Ole Widding, 1948). I nogle tilfælde skete der ikke engang en udskiftning i selvstændige ejerlav ved byudskiftningerne i slutningen af det 18. årh. Alt det ved præses, han forklarer således torpnedlæggelserne i senmiddelalderen med deres »strukturelle særpræg, dvs. deres tilknytning til moderbyen« (s. 84). Og på s. 66 skriver han »torperne måtte finde sig til rette inden for dette system [ɔ: de gamle ejerlav]. Oftest således, at de udflyttede gårde beholdt andele af den gamle bymark og indgik i en form for dyrkningsfællesskab med moderbyen«. Men forholdet er ikke af større interesse for ham, hans ærinde s. 66 er at bestemme, hvilke byer der var udflytterbyer, således som det ses af ejerlavsgrensene o. 1800. »Et retlinet skelforløb over agerjord mellem to byer er som regel tegn på et oprindeligt dyrkningsfællesskab«, hedder det.

Spørgsmålet er blot, hvornår den rette linie er blevet trukket?

Lad os se på landsbyerne i 1682. Af Fyns, Tåsinges og Langelands 615⁴ byer var ifølge Karl-Erik Frandsens disputats *Vang og Tægt* 142 integrerede,⁵ 79 af dem må opfattes som udflytterbyer, »torper«. Porsmose har bestemt 202 af amtets nuværende byer som udflytterbyer. Enkelte af de 79 byer må han have defineret som skovrydningsbyer. Men omved en tredjedel af udflytterbyerne var altså endnu i 1682 ikke udskiftede fra moderbyerne.

Systemet i de integrerede byer frembød ikke alle steder det samme billede af rod, som Frandsens to kort fra Dreslette Sogn i Båg hd. viser, men kortene er gode at få forstand af. Ejerlavet Skårup m.m. strakte sig i et kun 1 km bredt, men 5 km langt bælte ned til Lillebælt. Længst inde i landet lå landsbyen Skårup med 9 gårde, herefter enestegårdene Ørbæk og Sommersholm, endelig landsbyen Mullerød med 3 gårde. De 3 små bebyggelser havde alle en del særjord. I den egentlige landsbymark havde alle 14 gårde deres agerstribes spredt temmelig regelmæssigt i næsten alle

4. *De fynske landsbyers Historie*, s. 15.

5. Optalt efter kortene i *Vang og Tægt*, s. 120-92.

fald⁶. Det viste billede synes at svare godt til Jyske Lov I 48, hvor det hedder: Hvis nogen fra en adelby bosætter sig i vangen, »dog at«⁷ han bygger på sin egen grund, da skal han skaffe sig forte og fægang på sin egen jord skadesløst for alle ejerne eller igen flytte tilbage til adelbyen. I 47 stipulerer, at en torp anlagt ude på marken kun kan kaldes tilbage af dem, der bor i adelbyen, de første 3 år. Det ser således ud, som om landsbyfællesskabet har været tilstrækkeligt løst og de enkelte jordstykker tilstrækkeligt store (enten ved nyopdyrkning eller mageskifte) til, at en mand kunne flytte ud og hegne et stykke jord ind til vænge, indelukke, toft, enemærke.

Landsbyernes opbygning var løsere, end vi vist ofte forestiller os. Porsmose peger selv på, at torperne undertiden ikke fik eget navn og i nogle tilfælde knap nok kan betegnes som udflyttede. Jf. hertil kortet s. 85 over Dalby, hvor Mosegård ligger i et område, som i 1445 betegnedes som Dalbytorp. Eller den af Henrik Larsen fremfundne gård Skæverup i Ramsø hd. på Sjælland, som med sin toft lå 200 m fra Lammestrups 7 gårde, men i øvrigt i fuldt fællig med dem⁸. Tilsvarende eksempler hos Porsmose er vel Grimstrup i Lundager, Gågerup i Ørsted og Vråstrup i Nordenbro s. 86. Til næste geled hører f.eks. to gårde i Hjortshøj s. ved Århus, som anbragte sig med tofter på henholdsvis 2 og 5 tdr. land 5-600 m fra deres naboer i de to byer, de i øvrigt hørte til. Det var næppe drømme om at skabe selvstændige storgårde, der fik dem til at rykke ud, i hvert fald var begge gårdene i 1683 byernes mindste. Mere ræson var der i Dreslette sogns 2 enestegårde. Selv om heller ikke de fik samlet mere end nogle få tønder agerland omkring sig, fik de gode græsnings- og engarealer og var i 1688 ejerlavets største gårde med 11½ og 15½ tdr. htk.

Går vi til de rigtige byer, møder vi i Båg hd. Køng med 18 gårde og Grummerup med 14 (Frandsens kort s. 177). De to byer var integrerede, og Grummerup lader sig meget vel opfatte som en udflytning fra Køng til den anden side af åen. Begge byer ligger centralt placeret i det fælles ejerlav, men det kan dårligt have været for at spare hegningsudgifter, at de forblev integrerede. De havde fem vange, alle med rotationen 2/1.

Foruden integrerede byer træffes en anden form for sammenblanding af jorder tilhørende gårde i forskellige bebyggelser, det adskillige steder udbredte udejforhold. Mine eksempler bliver fra Århusegnen. Der kun-

6. *Ibid.*, s. 86-89.

7. I andre håndskrifter »det«. Begge udtryk oversættes normalt med selv om, skønt, men meningen her er idet, således at.

8. J. Wedell-Neergaard: *Svendstrup*, s. 113ff.

ne være tale om, at bønder (ofte selvejere endnu i det 16. årh.) ejede nogle få agre i en naboby, tydeligvis som stuf af bestemte gårde i denne. Forholdet opfattes nemmest som resultat af arv og medgift og vedrører ikke vort emne. Men den lille by Svinbos 3 gårde med henholdsvis 16, 13 og 8 td. land, altsammen i enemærker eller tofter, var nok udflyttet fra Skæring for at passe på svinene på Skæring hede. Thi i Skæring mark havde de henholdsvis 20, 5 og 5 td. land; de to mindste gårdes jord lå kun i Skæring nordre vang, men den store gård indgik fuldt ud i Skærings bol-skifte. Oprindelsen hertil kan naturligvis tolkes på forskellige vis, men jeg har bemærket, at Frandsen om Flødstrup sogns mange torper (jf. Porsmoses kort s. 69), hvor udejeforholdene var indviklede, konkluderer, at dette tydeligt viser, at byerne sent er blevet adskilt fra hinanden i dyrkningsmæssig henseende⁹.

De her fremdragne forhold fører frem til flere ting. For det første tror jeg ikke, at man, som præses gør det (s. 62), kan skelne særlig skarpt mellem, om det var grupper af gårde eller enkeltgårde der flyttede ud. Om ikke andet er der 500 år mellem torpudflytningen og matriklerne, hvorfra vi kender gårdtallene. Der kan være sket mange gårdsammenlægninger og -delinger i den mellemliggende tid. Jeg vil tro, at mange torper oprindeligt blot bestod af en enkelt gård, især er det fristende at forestille sig de i senmiddelalderen nedlagte torper som meget små¹⁰. Dernæst findes der jo både store og små gårde. Byen Hinnerup ved Århus bestod i det 17. årh. af 4 lige store, pæne gårde, men denne torp kender vi tilfældigvis allerede o. 1315, hvor den bestod af en storgård, som drev 2/3 af byens jord, og 7 landbosæder, som måtte nøjes med resten. De har i størrelse svaret til senere tiders bolsteder med ca. 1½ td. htk. hver. Hvad skal vi kalde sådan en bebyggelse, by eller gård?

Men først og fremmest, hvordan kan vi bruge forklaringen om, at torperne var skabt som en (optimal) tilpasning til vangesystemet, således at transportomkostningerne blev så små som mulige? Det synes klart, at der i ældre middelalder skete en udvidelse og en intensivering af korndyrkningen, og en befolkningsvækst. Jo større en landsbys bebyggelse og agerområde blev, jo naturligere blev det at udsondre en ny bebyggelse med egen bymark. Gårde, en eller flere, flyttede ud, men kun i et mindretal af udflytterbebyggelserne lykkedes det at udsondre en selvstændig bymark. En del udflytninger var abortive fra begyndelsen, fejlanslag, som præses også gør opmærksom på. Under dyrknings ekspansionen må individuel

9. Vang og Tægt, s. 127.

10. Hvad Porsmose formentlig også gør. Men han betegner dem s. 81-83 som byer.

opdyrkning være sket i betydeligt omfang, herved skabtes enemærker som i Dreslette sogn. Dette stemmer med Skånske Lov 71, som på visse betingelser tillader enkeltmands initiativ på landsbyens alminding. Mange torper forsvandt igen i senmiddelalderen, de fleste havde vel aldrig nået at blive udskiftet. Men i løbet af de 500 år op til Christian 5.s matrikel lykkedes det dog for hovedparten af de overlevende.

Det er ikke fordi den linie, jeg her lægger, afviger afgørende fra den af præses lagte. Men den medtænker (som det hedder i vore dage) forskellen med udflytning og udskiftning. Den opbløder det indtryk af et nærmest fuldt færdigt landsbyfællesskab med vangebrug, som jeg synes man får ved læsning af afhandlingen. Torperne var et resultat af en vækst i agerbruget, men som led i en tilpasning til vangebruget synes de lidet imponerende.

5

Til afhandlingens senmiddelalderafsnit blot et par bemærkninger. Den første gælder forklaringen på mange torpers forsvinden. Som en af faktorerne nævnes s. 87 behovet for indskrænkning af hegningsbyrden i takt med skovens tilbagegang. Når det – omend en passant – nævnes, at trevangsbruget kræver mere hegning end tovangsbruget, således at dets formodede indførelse i denne periode kan have været en udløsende faktor ved torpnedlæggelserne for at spare hegnene omkring disse, skal jeg endnu engang protestere imod det meget skematiske i behandlingen. For det første var de nedlagte torper næppe ordentligt udskiftet og havde dermed begrænset med hegn. For det andet er der i 1682 ifølge Karl-Erik Frandsens kort flere hegn i Vestfyns tovangsbyer end i Østfyns trevangsbyer. Men når dette er sagt, skal det tilføjes, at det synes nemmere at argumentere for, at et regelmæssigt velordnet vangesystem kunne kvæle de integrerede torper, end at hævde, at torperne var skabt som led i en tilpasning til vangesystemet.

Opfattelsen af i hvert fald den senere del af det 15. årh. som en genrejsnings- og ekspansionstid er en vigtig fortjeneste ved afhandlingen. Det påpeges, hvordan bebyggelsen breder sig i kystegnene og på øerne¹¹.

Et andet interessant forhold, som præses lægger vægt på, er starten på kampen om de alternative ressourcer, skov, eng, græsning, således som

11. Ølisten i Kong Valdemars Jordebog kan dog ikke bruges her, som Porsmose gør s. 107. Listen interesserer sig hverken for bebyggelse eller landbrug. Hvis præses var gået uden for Fyns amt, ville han have forstået meningen med ølisten.

det bl.a. fremgår af den lokale lovgivning. For præses bliver dette forhold samtidig et godt vidnesbyrd om, at det 14. årh.'s ødegårdskrise næppe i noget omfang af betydning kan have ført til opgivelse af agerland i længere tid. Herremændenes interesse for skovene er samtidig oplægget til den herremandspolitik, som i det 16.-17. årh. skulle berøve bønderne og landsbyerne de alternative ressourcer til fordel for hovedgårdene.

Endnu engang mener jeg dog, at præses' fokusering på driftsforhold får ham til at trække et billede skævt. Det er afhandlingens påstand, at adelen o. 1500 næsten havde forladt de fede nordfynske områder, fordi de alternative ressourcer her manglede (s. 93). Det oplyses samtidig, at krone, kirke og højadel i det 15. årh. købte lavadelsgods op¹². Ja, men hvorfor ikke regne med, at disse magter netop ønskede at eje den fede jord her, som oven i købet lå langs hovedtrafiklinien over Fyn? Porsmoses tolkning kan siges at løbe videre i behandlingen af tiden op til 1660, hvor bebyggelsesstabiliteten på den nordfynske slette konsekvent betegnes som stagnation, mens grundlæggelsen af fattige fiskerkolonier andetsteds betegnes som ekspansion.

6

Det er syntesens mening at skabe sammenhænge og forklaringer. *De fynske landsbyers Historie* svigter ikke, bogen er fyldt med iagttagelser og forklaringer til forståelse af landsbyens historie, hvoraf langt de fleste af er forfatterens egne, fremsat i hans tidligere forskning, især i den – temmelig ulæselige – licentiatafhandling fra 1981. Der kan rettes indvendinger imod bogen, ikke alle ideer er lige gennemtænkte, og præses' brug af andre forskere er udpræget selektiv. Der er gjort for ringe brug af forskning, som ikke direkte oplyser noget om fynske forhold. Troels Dahlerups adelsstudier – og dermed hans oplysninger om det senmiddelalderlige hovedgårdsbegreb – er ikke brugt. Ole Widdings markbogsstudier er blot strejft, og en diskussion af Poul Meyers opfattelse af landsbyens og dyrkningssystemets udvikling savnes stærkt. Det anførte skal imidlertid ikke forklejne præses' indsats. Det er værdifuldt, at han har fremlagt en fynsk bebyggelses-/landsby-/landskabshistorie. Og den er i endog høj grad læse-

12. Formentlig overdriver Porsmose antallet af senmiddelalderlige adelige hovedgårde på Nordfyn og dermed deres tilbagegang, jf. kort i *DRL* s. 333 og 401. Han undlader nemlig aldeles at tage stilling til Troels Dahlerups påvisning (*Hist. Tidsskr.* 1969, s. 1-43) af, at lavadelige ofte ikke ejede de hovedgårde de skrev sig af, men blot var administratorer for storgodsejere.

værdig og bør kunne bidrage til, som han ønsker det, »forståelsen af bebyggelsens og kulturlandskabets udvikling, og herigennem til sikring af de historiske levn i kulturlandskabet«. *De fynske landsbyers Historie* og de afhandlinger, som den bygger på, udgør en stor og selvstændig forskningsindsats, hvorfor fakultetet med god grund kan tildele præses doktorværdigheden.